

VI

БОГДАНІВСЬКІ
ЧИТАННЯ

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
з нагоди 415-річчя від дня народження
гетьмана Богдана Хмельницького

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4УКР)
III 22

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
Осередок НТШ у Черкасах
Студентське наукове товариство

Схвалено до друку Вченою радою Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького.
Протокол №5 від 25 лютого 2011 р.

Редакційна колегія:

д.і.н., проф. В.В. Масненко (головний редактор), д.і.н., проф. Ю. П. Присяжнюк
(науковий редактор), д.і.н., проф. В. В. Гоцуляк, д.і.н., проф. А. Ю. Чабан, д.і.н.,
проф. М. Г. Шамрай, к.і.н., доц. К. В. Івангородський, к.і.н., доц. О. І. Овчаренко,
к.і.н. С. О. Шамара, В. П. Гарнага (відповідальний секретар)

III 22 Шості Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової
конференції. Зб. наук. праць / Ред. кол.: В. Масненко, Ю. Присяжнюк,
В. Гарнага та ін. – Черкаси: “Вертикаль”, видавець ІІІ Кандич С. Г.,
2011. – 332 с.
ISBN 978-966-2256-47-5

Збірник містить виклад основних положень доповідей, виголошених на
пленарному та секційних засіданнях Всеукраїнської наукової конференції
“Шості Богданівські читання”, яка відбулася в Черкаському національному
університеті імені Богдана Хмельницького 10 грудня 2010 р. Широкий спектр
наукових проблем дає змогу знайомитися з результатами нових досліджень
постаті Б. Хмельницького, козаччини, а також із доробком у царині політики,
економіки, національного та культурного розвитку. Окреслено деякі здобутки й
проблемні вузли історіографії, джерелознавства і спеціальних історичних
дисциплін. Окремі розвідки присвячено історичним особам.

Розрахований на істориків, громадсько-політичних діячів і всіх, хто
цікавиться актуальними проблемами української та всесвітньої історичної
науки.

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4УКР)

*Опубліковані статті відбивають погляди авторів,
які не завжди збігаються з думкою Редакційної колегії.
За точність цитувань Редакційна колегія відповідальності не несе.*

ISBN 978-966-2256-47-5

© ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011
© Осередок НТШ у Черкасах, 2011
© Студентське наукове товариство
Осередку НТШ у Черкасах, 2011
© Автори статей, 2011

Костянтин Івангородський

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

**“... A OBRONY Z NICH ZADNEY NIEMASZ”
(ЖОВНІРИ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ
ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.)**

Проблематика українсько-польських етносоціальних конфліктів першої половини XVII ст. як передвісників Національно-визвольної війни завжди привертала увагу дослідників. Зокрема, це відобразилося в працях В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Яворницького, І. Крип'якевича, І. Іванцова, В. Голобуцького, П. Михайлини, В. Марочкіна, В. Щербака. Незважаючи на ретельно досліджену подієву сторону цих конфліктів, їхні сутність і значення лишаються дискусійними. Це пов'язано з радянською традицією класифікації цих конфліктів у дусі класової боротьби як “козацько-селянських повстань”. На нашу думку, така інтерпретація не зовсім вірна, а натомість справедливіше визначати ці події як етносоціальні конфлікти.

Зростання етносоціальної конфліктогенності в першій половині XVII ст. на українських “кресах” Речі Посполитої зумовлювалося значною кількістю причин. На це неодноразово звертали увагу дослідники проблеми, виокремлюючи економічну складову, соціальні утиски з боку польської шляхти, недалекозору і легковажну “козацьку”, культурну та конфесійну політику польського уряду тощо. До переліку таких причин варто віднести ще один чинник, який на цьому етапі також мав помітний вплив на загострення стосунків між українцями та поляками, – постої в “українних городах” польських жовнірів. Попри побіжні посилення у фаховій літературі на цей фактор, як правило, у контексті широкого діапазону соціальних утисків на Подніпров'ї з боку поляків, він так і не набув окремої уваги як об'єкт наукового аналізу. Ця обставина спонукає спробувати детальніше зупинитися на цьому питанні.

Жовніри (zolnierzy) були найманою піхотою у війську Речі Посполитої. Через отримання земельної вислуги у вигляді оплати за найманську військову службу деякі жовніри поповнювали ряди української шляхти. За прізвищами таких “нових” українських можновладців можна встановити й етнічну приналежність найманців: литовці (Монтовти, Гаштольди, Єрличі, Нарбути), румуни (Івоні, Мушати, Цати), угорці (Єштвани, Кашаї, Міроші), італійці (Ганібели, Ламбардієвичі, Гузельфі), німці (Гізелі, Кімберки, Рейнольти) [1, 241]. Безсумнівно серед жовнірів були представники й інших країн, зокрема шведи [2, 121; 3, 409].

Здійснюючи досить часто протиправну діяльність, грабуючи села і містечка та прагнучи уникнути відповідальності, жовніри нерідко переходили і в розряд українського козацтва [4, 37]. З цього приводу вельми промовисто є згадка автора Львівського літопису про те, як у 1637 р. польний гетьман С. Конєцпольський вислав проти козаків каральний загін “хорогвий п'ять, под которими було людей 7 сот”. Дізнавшись про це, козаки із більшою силою виступили їм назустріч, але, “оступивши тоє місто, отдали їм, же ніхто не знає, где ся поділи тіи то 7 сот жолніров, бо і жадного забитого не знашли, мовили: “Альбо їх поїди?” [2, 117–118]. Найочевиднішим є припущення, що вони перейшли на бік козаків, поповнивши ряди повстанців. Непоодинокими були й випадки, коли жовніри перебігали до козацького війська під час битв, як це мало місце у 1625 р. під Криловим, де отаборився гетьман М. Жмайло [5, 135].

Польські жовніри чудово розуміли з ким мають справу. Сучасники відзначали острах найманців перед українськими козаками. Зокрема, автор Львівського літопису, описуючи перебіг конфлікту 1637 р., відзначав: “Жолніре... стали обозом за Білою Церквою, мовячи: “Поки нам пінязей не дадут, не будемо ся роз'їздити”... [оскільки] они ся бояли[ся]: поб'ють козаки” [2, 117]. У цьому уривку з літопису

позначена ще одна важлива деталь загострення суперечностей між поляками та українцями в переддень Хмельниччини – “пінязі”, тобто гроші, які польським жовнірам уряд Речі Посполитої виплачував за їхню службу непостійно та нерегулярно.

Відсутність платні за службу призводила до того, що польські найманці намагалися компенсувати свої втрати за рахунок населення подніпровських міст і містечок, де знаходилися їхні зимові квартири. Зрозуміло, мешканці регіону, більшість з яких становили українські козаки, сприймали подібний факт як черговий вияв додаткових стягнень з боку польського уряду. Тим більше, місцеве населення з попередніх часів звикло сприймати військових найманців як оборонців і захисників порубіжного краю. З XVI ст. за джерелами можна простежити динаміку жовнірських постойів у південних старостах Київського воєводства. У 1507 р. ми бачимо, що наймані загони утримуються в Києві та Черкасах [6, XIV]. У 1552 р. в Черкаському та Канівському замках знаходилися 100 жовнірів ротмістра Чаплича і 100 піхотинців з ротмістрами Ангілом та Розбицьким [7, 63].

Після Люблінської унії кількість польської шляхти та жовнірів на Подніпров'ї постійно зростала. Якщо в 1570 р. їхня кількість була такою ж як у литовську добу: в Каневі – рота Драгомира (100 чол.), у Черкасах – рота А. Анджола (100 драбів), у Білій Церкві – рота Адама Гославського (100 чол.) [8, 18; 9, 37], то вже 1630 р. у містах Київського повіту перебували близько 6 тис. польських жовнірів [10, 83]. Замість оборони краю, польські жовніри вже з початку XVII ст. стають черговим лихом для українського населення Наддніпрянщини. Тому в листі польського шляхтича за 1617 р. таку характеристику ситуації в регіоні можна вважати доволі симптоматичною: “На тих панів жовнірів є великі нарікання з боку священників і шляхти, але ще більше від простого люду, який грабують стаціями, та оборони від них жодної немає” [11, 177].

На наш погляд, остання фраза (виділена нами курсивом) містить дуалістичне (і швидше за все несвідоме) звучання. З одного боку, вона засвідчує розчарування від втрати жовнірами свого первісного призначення – захисту порубіжжя від неприятеля. З іншого боку, констатує сумну дійсність конфліктної причинності, зумовлену поведінкою польських найманців на цих землях на початку XVII ст. Мова йде про те, що вже від самих жовнірів місцевому люду потрібно шукати порятунку та захисту.

Оскільки кількість польських жовнірів у Південній Київщині впродовж першої половини XVII ст. неухильно зростала, то не тільки просте населення все частіше нарікало на їхні грабунки, але й їхні брати по зброї – реєстрове козацтво – все частіше скаржиться на постійні порушення “корпоративної етики”. Московські послы у Туреччині С. Протасьєв і М. Данілов у 1615 р. повідомляли царя про загострення козацько-жовнірського конфлікту: “...черкасы х королю присылали о том, что[б] оборонил от желныр, а желныри их воюют, а только их не оборонет, и они з Днепра пойдут же на Дон, и король, де, черкасом отказал, что они воры, ево, которые, ни в чом не слушают” [12, 80]. Отже, владу Речі Посполитої поведінка найманців не особливо турбувала, а подекуди політика польських гетьманів, зокрема С. Конєцпольського, нагадувала свідоме провокування конфлікту між жовнірами та козаками. Так, у 1625 р. під час так званої куруківської кампанії жовніри на своєму шляху спустошували козацькі села й містечка, безжалюбно вбиваючи їхніх мешканців.

Ще М. Костомаров відзначав, що наймане квартяне військо, яке поляки ставили на квартири в порубіжній Україні, “відзначалося несамовитістю та безчинствами”, а поспільство (селяни) було віддано “сваволі нестримних жовнірів та їхній челяді” [13, 196]. Варто відзначити ще й таку деталь, як грабування жовнірами православних церков та монастирів, що створювало враження насильного насадження католицизму та унії в регіоні. Це також лише посилювало конфліктогенність у Наддніпрянщині та робило польських вояків безпосередньою причиною збройних виступів українців проти поляків. Причому останні це чудово розуміли вже тоді. Так, у Хроніці Павла Пясецького саме жовнірські “лежи” виступають головним чинником повстання Тараса Федоровича в 1630 р. [14, 346].

Інше польське джерело відзначає, що до повстання козаків закликав православний київський митрополит Йов Борецький, натякаючи на прагнення жовнірів знищити на Київщині православну церкву [15, 154]. Про це ж та про поведінку польських найманців напередодні війни 1630 р. говорить і автор Львівського літопису: “Жолніре до Києва приїхали с тим інтендом аби впрод козаков, а затим во вшисткой Україні русь вистинати аж до Москви. А отколь би то відомо? Сами (жовніри – К. І.) под час визичали (доброзичливо розповіли – К. І.) под добрую мисль. Другії zaś русь жолніре отцу митрополиту з милості о том повідали... І так [жовніри] збродні і кривди незносні чинили, людей без дання причини забиваючи. Пред воскресенієм отца митрополитового челядника Петра на штуки розсікли і трьох подданих” [2, 105–106].

Не викликає сумнівів та обставина, що жовніри в останню чергу думали про конфесійні проблеми польсько-українських відносин того часу. Проте пограбування всього підряд, насамперед православних храмів, посилювало те ірраціональне збудження мешканців Південної Київщини, що надавало козацько-польським конфліктам етносоціального забарвлення. Більше того, це робило жовнірів фактично уособленням “польського (католицького *rag excellence*) зла”. Тому саме вони в першу чергу були предметом особливо палкої ненависті з боку українських мешканців Подніпров'я.

Так, коли у квітні 1630 р. Тарас Федорович (Трясило) звернувся до українського населення з універсалом, то насамперед закликав його повстати проти поляків і вигнати жовнірів. Уже 4 квітня в Корсуні спалахнуло повстання і міщани насамперед почали стріляти в жовнірів з вікон і горищ своїх будинків. Невдовзі на бік міщан перейшли й реєстрові козаки. Унаслідок цього урядники та віцїлі жовніри втекли до Бару [16, 282]. Тікаючи, вони погрожували жителям: “Коли повернемося, всіх вас в п'яті м'яти будемо” [17, 88]. Однак, ситуація була протилежною, адже покозачене місцеве населення активно нападало на польських жовнірів, як це було в Коначеві, Димері та Білгородці; а під Переяславом жовнірів і шляхти полягло більше, “ніж за всю останню [польсько-шведську] війну” [14, 346].

На початку 1631 р. С. Конєцпольський під тим приводом, що жовніри мають потребу в зимових квартирах, вирядив частини кватерняного війська до подніпровських міст. Проте, скажімо, міщани Ніжина відмовились впустити до міста два полки жовнірів (2 тис. осіб). Останні тричі намагались силоміць заволодіти містом, але його захисники під проводом полковника Івана Балиловця дали відсіч усім нападам і примусили найманців відступити. Подібна ситуація спостерігалася в Канівському і Черкаському староствах. До повсталих, як повідомляли путивльські воеводи, звернувся “із Запорог гетьман черкаський Тарас”, закликаючи їх, щоб вони “проти поляків стояли всі, а на шість тисяч не виписувались” [18, 120].

Така сама ситуація мала місце і під час наступних конфліктів 1630-х рр. Їхні наслідки добре відомі, проте польські урядники так і не врахували цього фактору в майбутньому. У 1638 р. запорожці, які втекли від репресій на територію Московського царства, повідомляли, що “ляхов де и немец ныне лежит на лежи в... [поднепровских] городех по сю сторону Днепра с полковником Станиславом Потоцким 11 рот” [18, 195]. Сестра київського митрополита Йова Борецького в 1640 р. скаржилася, що “стало от ляхов желнырского войска в маестностях истеснение...” [19, 38]. Постой польських жовнірів стали однією з причин Хмельниччини. Отже, навіть ця невелика розвідка дає змогу побачити, що польське наймане військо та його поведінка в “козацьких” містах Південної Київщини впродовж першої половини XVII ст. стали однією з найголовніших причин, які зумовлювали ескалацію польсько-українського етносоціального конфлікту.

1. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К., 1993. – IVX–VX / нннннн.
2. Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – К., 1971.
3. Акты Московского государства. – СПб., 1890. – Т. 1 : Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634 гг.

4. Антонович В. Б. Исследования о казачестве по актам с 1500 по 1648 год / В. Б. Антонович. – К., 1863.
5. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2 / Под ред. В. Антоновича.
6. Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута / М. К. Любавский. – М., 1892.
7. Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Т. 5. – Ч. 8.
8. Gorski K. Historia piechoty polskiej / K. Gorski. – Krakow, 1893.
9. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.) / О. Мальченко. – К., 2001.
10. Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / За ред. Ю. Ю. Кондуфора та ін. – К., 1990.
11. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8.
12. Документи російських архівів з історії України. – Л., 1998. – Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр.
13. Костомаров Н. Борьба украинских козаков с Польшей в первой половине XVII века до Богдана Хмельницкого / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1856. – Т. 108. – Кн. 9.
14. Kronika Pawla Piaseckiego biskupa Przemyskiego. – Krakow, 1870.
15. Pamietniki do panowania Zygmynta III, Wladyslawa IV i Jana Kazimierza z rekopismu. – Warszawa, 1846. – Т. 1.
16. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994.
17. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки).
18. Воссоединение Украины с Россией: в 3 т. – М., 1953. – Т. 1.
19. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1865. – Т. 3.

Станіслав Крапив'янський

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА ПІД ПРОВОДОМ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ ЗІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

Предметом огляду в цій статті обраний навчальний матеріал шкільних підручників Республіки Білорусь зі всесвітньої історії, пов'язаний з темою “Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького”.

Роль Хмельниччини в історії України загальновідома. Її хід тісно переплітається з подіями на білоруських землях. У минулі роки у підручниках Білорусі історія Хмельниччини посідала чільне місце. Їхні автори підходили до неї з великою стриманістю, робили акценти на проблемах, про які раніше не говорилося. Відповідно до програм з історії для середньої загальноосвітньої школи, з 1993/94 навчального року, тема “Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького” викладалася у курсі всесвітньої історії та історії Білорусі двічі – у 7 і 10 класах.

Отак, історія “Хмельниччини” вивчалася в межах розділу III “Росія і слов'янські країни у XV–XVIII ст.” програми зі всесвітньої історії. Згідно даного нормативного документа, одна з його тем була присвячена слов'янським країнам. Вчитель, на думку авторів програми, розкриваючи тему “Росія і Річ Посполита”, повинен охарактеризувати становище слов'ян у Речі Посполитій, національно-визвольний